

## સત્યની મુખોમુખ : એક આસ્વાદ્ય ગદ્ય કાવ્યગ્રંથ | ગોવિંદભાઈ રાવલ

આ વાત છે એક વિશ્વમાનવીની. એનું નામ - નહીં - તખલ્લુસ - પાબ્લો નેરુદા. એ હતો - કવિ. નહીં; વિશ્વકવિ. વિશ્વમાનવ - વિશ્વકવિ. અહીં સહેજે સ્મરણ થાય આપણા ગાંધીગીરાના મૂર્ધન્ય વિશ્વકવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીનું. એમની પેલી પ્રસિદ્ધ કાવ્યકંડિકાનું -

વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી,  
માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની.

આપણી ગુજરાતી ભાષાના વિશ્વકોશના પચીસ-પચીસ ગ્રંથોના સ્રષ્ટા-બ્રહ્મા-આદરણીય વયોવૃદ્ધ વડીલ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે એમની ૮૨ વર્ષની વયે આપણને આ પાબ્લો નેરુદાના ગ્રંથમણિનો અનુવાદ 'સત્યની મુખોમુખ' આપી, પાબ્લોના જીવનનું જે આંતર-બાહ્ય દર્શન કરાવ્યું છે તે અદ્ભુત છે.

મુ. શ્રી ધીરુભાઈએ કરેલો આ અનુવાદ એ અનુવાદકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. નેરુદાનું આ ગદ્યકાવ્યઝરણું અનુવાદને કારણે ક્યાંય ખંડિત થતું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પણ કેટલી ધીંગી બલિષ્ઠતા છે, અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા છે ! તેનો આ એક સુંદર નમૂનો છે. આવું અમૂલ્ય નજરાણું આપણને ગુજરાતી બાનીમાં આપવા બદલ આપણે સૌ સાહિત્યરસિકો મુ. શ્રી ધીરુભાઈના આભારી છીએ.

એક કવિની કલમે લખાયેલી આ ગદ્યકાવ્યકૃતિ છે. પછી ભલે એમાં એના જીવનના સ્થૂળ પ્રસંગો હોય કે એને પ્રિય પ્રકૃતિતત્ત્વો - આકાશ, વૃક્ષો, વનસ્પતિ, પુષ્પો, પતંગિયાં, પશુ, ધરતી, રણ, હીમ-પ્રપાત વગેરેનું વર્ણન હોય કે એના સંપર્કમાં આવેલ આમઆદમીથી લઈ, કવિઓ અને મહાન નેતાઓ હોય એ બધાંનાં વર્ણન ગદ્યકાવ્યતત્ત્વના માધુર્યથી છલાં-છલાં નીતરતાં નીર જેવાં આસ્વાદ્ય બની રહ્યાં છે.

વળી આ સ્મરણયાત્રામાં કવિની પારદર્શી સરળતા સતત નીરખવા મળે છે. તેથી આ પાશ્ચાત્ય સમાજના કવિના જીવનમાં આવેલી સુંદરીઓ અને વિવિધ પ્રકારના શરાબોની તથા માંસાહારી ભોજનની તેણે માણેલી મહેફિલોનું તેણે ખુલ્લુંખુલ્લા વર્ણન કર્યું છે. જે આપણા ભારતીય માનસને કદાચ અતિશય શૃંગારિક અને અશ્લીલ પણ લાગે. પણ કવિએ તો કોઈની કશીયે તમા રાખ્યા વિના એ જેવો છે તેવો પોતાને આંતર-બાહ્ય દિગંબર રૂપે યથા-તથ નિરૂપ્યો છે. સામાન્ય રીતે આપણને સામ્યવાદ અને તેનો લોહી નીતરતો લાલચોળ ચહેરો ઘણો બિહામણો લાગે, પણ આ સામ્યવાદી લાલ કોમરેડ બિરાદર એ બધામાં તદ્દન નોખી ભાત પાડતો આપમને જોવા મળે છે. આવા પંકમાં પણ પંકજ-કમળનું શતદલ સહસ્ર પાંખડીએ સુગંધ વેરતું પાબ્લો રૂપે આપણને મળી આવે છે.

પાબ્લોનાં ઊંજળાં પાસાં તો પાર વિનાનાં છે. પણ આખરે તો એ પણ માનવી જ હતોને એટલે માનવસહજ કેટલીક નબળાઈઓ એમનામાં પણ હતી.

આપણને ભારતવાસીઓને દુઃખકર એવાં એનાં વિધાનોમાં ગાંધીજી વિષેનું એનું વિધાન આપણને કઠે એવું છે. ૧૯૨૮ની કલકત્તાની ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસમાં એણે હાજરી આપેલી ત્યારે એ લખે છે : 'ગાંધી : લુચ્ચા શિયાળની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ : વ્યવહારુ માણસ. અમારા જૂના ક્રિયોલ નેતાઓની કથાનો રાજનીતિજ્ઞ. કુશાગ્ર બુદ્ધિ, પંતીલો, યુક્તિબાજ જનમેદનીનો અવિરત

પ્રવાહ તેના શ્વેત ઉત્તરીયનો સ્પર્શ કરતા જઈ ભક્તિપૂર્વક - 'ગાંધીજી-ગાંધીજી' બોલે છે. તે તેની સામે બે હાથ જોડી સ્મિત સહિત ચશ્માં કાઢ્યા વિના જોઈ રહે છે. તેને સંદેશો મળે છે. તે વાંચે છે. તારના જવાબ આપે છે. બધું કશા આયાસ વગર એવો સંત છે જે કદી થાકતો નથી. નહેરુ : તેમની કાન્તિનો બુદ્ધિશાળી વાહક.'

પણ નહેરુનો પણ તેમને કડવો અનુભવ થાય છે. આમાં ગમે તેવું કેટલુંક છે પણ આપણને આપણા રાષ્ટ્રપિતા વિષે તેણે કરેલું બાલિશ નિરીક્ષણ - 'ગાંધી : લુચ્ચા શિયાળની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ.' આપણા બાપુ માટે તીક્ષ્ણ દષ્ટિપ્રયોગ તો ગમે પણ ભલા પાબ્લો તને એમની તીક્ષ્ણ દષ્ટિને વર્ણવવા માટે લુચ્ચા શિયાળની જ ઉપમા જડી ? વળી આ સામ્યવાદી બિરાદરને એમની હિંસક રસમ. ગુપ્તતા અને ખૂનના દાવપેચવાળી રીત કરતાં તદ્દન જ જુદી ખુલ્લી, અહિંસક સત્યાગ્રહની નવતર કાન્તિની ગાંધીની રીતનો અભ્યાસ કરવાની કેમ ઈંતેજારી નહીં થઈ હોય ? સંભવ છે કે ત્યારે આ યુવાન બિરાદરને તેની સામ્યવાદી રસમમાં માનવત્વનું જે હનન થઈ રહ્યું છે તેની પ્રતીતિ નહીં થઈ હોય.

ભારતમાં ગાંધી પ્રત્યેના એના પ્રતિભાવ માટે આપણે એની જરૂર ટીકા કરીએ પણ સ્વતંત્ર ભારતના લોકલાડીલા પહેલા વડાપ્રધાન નહેરુની અફસરશાહીએ તો એને હેરાન-પરેશાન કરવામાં કાંઈ બાકી નહોતું રાખ્યું. એ તો ઠીક પણ ખુદ નહેરુએ પણ તેને તદ્દન ઠંડો પ્રતિભાવ આપ્યો એ કેવું ? એથી આ કવિહૃદયને ભારે ઠેસ પહોંચી હતી અને તેમ છતાં દરિયાવ દિલના આ માનવીએ રશિયન શાંતિ પુરસ્કારના સભ્ય તરીકે નહેરુના નામ માટે વિરોધ તો ન કર્યો પણ સસ્મિત સંમતિ આપી. અહીં આપણને પાબ્લોના ઉજ્જવળ ચરિત્રનું પાવનકારી દર્શન થાય છે.

ભરયુવાનીમાં વિવિધ દેશોમાં ચીલીના એલચી તરીકે કામગીરી બજાવતાં-બજાવતાં એ દેશના લોકો અને પ્રકૃતિનાં ગીતો ગાવાનું કામ એણે કેવું કર્યું છે તે આ સ્મરણયાત્રામાં જોવા મળે છે. તો પ્રૌઢવયે દેશવટો ભોગવતાં-ભોગવતાં એણે બાકીના દેશોમાં કરેલી રઝળપાટ જોતાં એની શારીરિક ક્ષમતા અને લોખંડી મનોબળનાં પણ દર્શન થાય છે. જીવનભરની એની રઝળપાટ, એની જિંદગીએ એને ખૂબ ખૂબ શીખવ્યું છે. ખાસ તો એ કે તેનામાં નથી કોઈને માટે કડવાશ કે ધિક્કાર પ્રગટ્યાં. પણ એથી ઊલટું એનામાં ઉત્સાહ ને આશા જ ફુવારાની જેમ ફૂટતાં રહ્યાં છે. બસ ગાતો ને ગાતો જીવ્યો છે.

આ ભલા કવિ પાબ્લો તો એવી દુનિયામાં જીવવા માગતા હતા કે 'જેમાં કોઈ-કોઈને નિષ્કાસિત ન કરે. પછી તે પાદરી હોય કે સામ્યવાદી. એને તો એવી દુનિયામાં જીવવું હતું કે જ્યાં લોકો માત્ર માનવ હોય.' ન્યૂક્લિઅર બૉંબના ગોળા વરસતા હોય એની વચ્ચે પણ આ આશાવાદી કવિને માનવીનું ઊંજળું ભાવિ દેખાતું હતું. એનો રસ્તો તો ચિરંતન બંધુત્વ. સર્વવ્યાપી વિશાળ. અજરામર સત્તત્ત્વ અને સર્વલક્ષી પ્રેમ તરફનો હતો.

એને નોબલ પ્રાઈઝ મળ્યું ત્યારે તેણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે અદ્વિતીય છે. 'તે કહે છે કે કવિતા લખવાનો કીમિયો મને પુસ્તકોમાંથી નથી મળ્યો. અરે સ્તબ્ધ કરી દેતા શબ્દોમાંથી પણ નથી મળ્યો. પણ પોતાની જાતને સમજાવી શકું એવા સૂત્ર રૂપે મને જે જિંદગી મળી છે તેમાંથી મળ્યો છે. મતલબ કે આ કવિની જાતને સમજવાની અંતર્મુખતા એ એની કવિતાનું અસલ ઝરણું હતું. એને કાવ્યના આવશ્યક ઘટકો ક્યાંથી મળતા ? તો એ કહે છે કે પૃથ્વી

અને અંતરઆત્માના અવાજને અનુસરતો હતો. એ આ પૃથ્વી-ધરતી જેમાંથી એનો પિંડ બંધાયો હતો અને જેના પર એ ઊભો હતો એમાં એનાં મૂળિયાં જડાયેલાં હતાં. મતલબ કે આ પૃથ્વી ગ્રહને ચાહનાર તળ ધરતીનો એ પુત્ર હતો. વળી એ કેવળ આત્મશાંતિમાં રાચનારો એકલ વિહારી પણ નહોતો. પણ સમૂહભાવના અને સમન્વયનો પણ કવિ હતો. એ મિત્રોને કહે છે બધા રસ્તા એક જ લક્ષ્ય ભણી જાય છે. એ કહે છે કે નૃત્ય કે ગીત અરે શોકગીતમાં પણ માનવતત્ત્વ અને સમાન નિયતિની જાગૃતિ એને એના અંતરઆત્મામાંથી મળ્યા કરે છે. નેરુદા પર જીવનભર સતત ભાત-ભાતના આક્ષેપો થયા જ કરતા ત્યારે આ કવિ કહે છે કે બચાવ કરવો એ કવિનું કામ જ નથી. કવિતા કરવાના કામને આ શ્રમજીવીઓનો હામી કવિ ‘રોજની બ્રેડ’ બનાવે તે ઉત્તમ કવિ : એની નિર્દભ કામગીરી. આ કવિ કહે છે કે આ સાદી કે સંકુલ રચનામાંથી સમાજ બંધાય છે. પર્યાવરણમાં પલ્ટો આવે છે. બ્રેડ, સત્ય, શરાબ, સ્વપ્નાં, સંઘર્ષ... આ એક એવી સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે કે કવિ ઉપેક્ષા પામીને પણ બલિષ્ઠ વ્યાપકતા ભણી યાત્રા કરતો રહે છે. આમ આદમી-લોક એમનો સમુદાય જે યાતનાઓ વેઠી રહ્યો છે એને માટે એનો અંતરાત્મા કેવી ચીસ પાડે છે ? એ કહે છે – અંધકારને ખીલવા દેવો હોય. લખીને વાંચી શકતા નથી એવા લાખો માણસો, જેમના વિના તેમને માટે માનવ બનવું અશક્ય છે તે ગૌરવથી રહી શકે તેને માટે આપણને ચિંતા થતી હોય તો આ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. સદીઓથી હડધૂતનો બોજો ઢસડટી પ્રજાની દૂષિત જિંદગી અમને વારસામાં મળી છે. સ્વર્ગસમ સુખ માણતી આ પ્રજાને સંસ્થાનવાદના યુગમાં લૂંટીને મૂંગી કરી દીધી છે.

આથી નેરુદાનાં કાવ્યો દેશ-પરદેશના મોટા-મોટા કવિઓને તો ગમે પણ ચાલીની કોપરની ખીણોમાં છેક અતળ તળિયે મૃત્યુના મુખમાં ઊતરી ખોદતા મજૂરોને પણ કેવું બળ આપતાં તેનો એક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગ આ સ્મરણોમાં નિરૂપાયેલો છે.

એક કામદાર જે કોપરની ઊંડી ખીણમાં ખોદતો હતો તેને સંદેશો મળ્યો કે નેરુદા આવ્યો છે એટલે તુરત દોરડે ઝટપટ ચડી ઉપર આવ્યો ને તેણે તેના મેલો-મટિયાળ, ખરબચડો હાથ નેરુદા સાથે મેળવી તેની આંખમાં આંખ પરોવી. તેને જોવાના આનંદમાં અશ્રુ વહાવતો કહે છે –

‘મારા વહાલા નેરુદા, આ ઊંડી ખાણમાં જ્યાં ઓક્સિજન મેળવવાનાં પણ સાંસાં પડે છે ત્યાં હું તારાં ગીતો ગાઈને તને સ્મરતો-સ્મરતો થસું છું. સલામ-સલામ.’ નેરુદા ! વાહ-વાહ પાલ્લો, તું કેવો કવિ છે, વિશ્વજનીન કવિ કે તું ખાણિયા, ખેડૂતો, શ્રીમંતો, સરમુખત્યારોને અને સ્ત્રીઓ – સૌની હૃદયતંત્રીને એકસરખી રીતે ઝણઝણાવી મૂકે છે ? સ્તબ્ધ થઈ જવાય એવી આ વાત નથી શું ?

સંઘર્ષ અને આશા આ બે મૂળભૂત માર્ગદર્શક ગ્રહો. પણ એકલો સંઘર્ષ કે એકલી આશા નકામી. નેરુદા ગૌરવપૂર્વક કહે છે કે એને વ્યક્તિપૂજા પસંદ નથી. છેલ્લે કહે છે કે મેં માણસમાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. મેં કદી આશા ગુમાવી નથી. રિમ્બોની પંક્તિ ઉદ્ધૃત કરી કહે છે –

‘બળબળતી ધીરજથી જ આપણે પ્રકાશ, ન્યાય અને ગૌરવ અર્પનાર મનોહર નગરીને જીતી શકીશું.’

આ ગીત ગાતો કવિ કહે છે ‘ત્યારે ગીત ગવાયું વ્યર્થ નહીં હોય.’ ભલા નિયતિ પણ કેવી છે ? આવા આ માનવતાના મેરુદંડ સમા ચીલીના વિશ્વકવિના જીવનનો અંત પણ કેવો

કરુણ આવ્યો ? એના દેશના લોકશાસન માટે એ લડતો હતો ત્યારે તેની સામે લશ્કરે બળવો કરી સત્તા કબજે કરી અને પાલ્લોના ઘર પર બૌબગોળા વરસાવ્યા. લશ્કરના વિરોધ વચ્ચે પણ એની સ્મશાનયાત્રામાં આખું ચીલી ઊમટી પડ્યું અને એની કબર પર એનું જ રચેલું કબ્રકાવ્ય – શોકગીત મુકાયું. જેની અંતિમ પંક્તિમાં જાણે કે એના જીવનનું સમસ્ત સંવિત્ત સમાઈ ગયું છે.

ઉદ્ગારો :

‘મને સત્યની મુખોમુખ છોડી દો’

વિશેષ અર્થઘટનની જરૂર નથી.

વિશેષ કશું કહેવું નથી.

આમાં બધું આવી જાય છે.

જંગલના દરવાજા બંધ હતા.

પત્રપર્ણને ખોલતો સૂર્ય આસપાસ ફરે છે.

શ્વેત ફળ જેવો ચંદ્ર દેખાય છે.

માણસ નિયતિને વશ થાય છે.

બિરાદર, તારી વાત સાચી. માટે જ અમારી ભાષામાં કહેવાય છે કે

**કાલાય તસ્મૈ નમઃ ।**

૧